

BIBLIOGRAFI

Primärkällor

Pressmaterial

Arbetet 21 januari 1890.

Arbetet 1 december 1893.

Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 19 januari 1869.

Riksdagstryck

Andra kammarens protokoll 1893, nr 30, sid 27–32.

Övriga tryckta dokument

Nationernas förbunds stadga (*Le Pacte de la Société des Nations*), Versailles 1919.

Sekundärkällor

Böcker och artiklar

Abbenhuis, Maartje, *An Age of Neutrals. Great Power Politics, 1815–1914*, Cambridge: Cambridge University Press 2014.

Agrell, Wilhelm, *Fred och fruktan. Sveriges säkerhetspolitiska historia 1918–2000*, Lund: Historiska Media 2000.

Andersson, Lars I., *Fred i vår tid. Sverige, kriget och freden 1870–1945*, Uppsala: Sisyfos 2003.

Andrén, Nils, *Maktbalans och alliansfrihet: svensk utrikespolitik under 1900-talet*, Stockholm: Norstedts juridik 1996.

Bohman, Nils (red.), *Svenska män och kvinnor*, Stockholm: Bonnier 1955.

Carlgrén, Wilhelm M., *Svensk utrikespolitik 1939–1945*, Stockholm: Allmänna Förlaget 1973.

Elgström, Ole, *Images and Strategies for Autonomy. Explaining Swedish Security Policy Strategies in the 19th Century*, Dordrecht: Kluwer 2000.

Forssell, Hans, *Gustaf af Wetterstedt. Minnesteckning författad för Svenska Akademien*, Stockholm: Svenska Akademiens handlingar 1889.

Hellstenius, Mats, *Krigen som inte blev av*, Lund: Lunds universitet 2000.

Höjer, Torvald T:son, *Carl XIV Johan*, del 1–3, Stockholm: Norstedt 1939–1960.

Höjer, Torvald T:son, *Den svenska utrikespolitikens historia*, del III:2 (1810–1844), Stockholm: Norstedt 1954.

Jansson, Allan, *Den svenska utrikespolitikens historia*, del III:3 (1844–1872), Stockholm: Norstedt 1961.

Lindberg, Folke, *Den svenska utrikespolitikens historia*, del III:4 (1872–1914), Stockholm: Norstedt 1958.

Linder, Jan, *Svår neutralitet. Sverige under två sekel*, Stockholm: Infomanager 2003.

Mårald, Bert, *Den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst*, Göteborg: Akademiförlaget 1974.

Ottosson, Ingemar, "Unequal relations. Sweden and Japan in the 19th century", *Hokuō Kenkyū-shi (Balto-Scandia)*, vol. 10, nr 17, Tokyo 2000.

ARKIVTEORI: PROVENIENS, AUTENTICITET OCH OFFENTLIGHET

Rikard Friberg von Sydow, fil.dr i etik och lektor
i arkivvetenskap vid Södertörns högskola

Något som gör mig varm i hjärtat är när lärare tar med sina elever på studiebesök till en arkivinstitution. Om eleverna även får söka i arkiven är jag än mer imponerad. Att se dokument som skapats innan de nått offentlighet och medier kan väcka något hos eleverna och få dem att reflektera över en händelse från nya perspektiv. Men hur bildas ett arkiv egentligen och vad är det som eventuellt gör dokumenten där mer trovärdiga än andra? Det är en fråga som är viktig ur ett källkritiskt perspektiv – det går att argumentera för att arkivmaterialets trovärdighet faktiskt är grunden till själva källkritiken. Utifrån den tanken har jag skrivit om bildandet av arkiv och arkivens teori. I texten finns också övningar som kan utföras tillsammans med elever i gymnasieskolan efter eller vid ett studiebesök på arkivinstitutioner. Övningarna kan användas i samband med undervisning om till exempel källkritik, för att ge eleverna större förståelse för hur arkivmaterial fungerar som källa.

Arkivteori är samlingsnamnet för den teori som används för att förstå arkivens roll. Det teoretiska perspektivet utgör en stor del av det som kallas arkivvetenskap. Arkivteori kan beröra frågor kring arkivens tillkomst, syfte och karaktär. Det är ett brett teoretiskt grepp som innefattar möjligheter att förstå arkiven från en rad olika infallsvinklar och inriktningar. Genom arkivteori kan frågor ställas om hur arkiven påverkar informationsvärdering och gallring av material. Teorin är också användbar för att förstå arkivens tillkomst och organisering i relation till proveniensprincipen, hur arkivens autenticitet kan bedömas och

hur arkiven relaterar till makt. Detta är frågor som diskuterats sedan arkivvetenskapens uppkomst under artonhundratalet och förståelsen och inställningen till arkiv har förändrats, inte minst i takt med teknisk utveckling.

Det är möjligt att beröra arkivteori utifrån flera olika linjer. Här beskrivas den genom tre olika spår. 1) Proveniensprincipen, som är grundläggande inom arkivvetenskap. 2) Autenticitet, som används för att värdera om källorna i originalversionen och om de är trovärdiga. 3) Arkiven och offentligheten, som innefattar allmänhetens möjlighet till insyn samt vissa maktaspekter relaterat till att ha tillgång till information.

Det finns ett flertal olika definitioner av arkiv. Fördelen är att dessa i någon mån rör sig inom ett någorlunda snävt område. I *Nordisk familjebok* från 1876 definieras arkiv som en urkundssamling, byggnad eller rum där urkunder och handlingar förvaras.¹ En urkund är, enligt *Nationalencyklopedin* en "benämning inom juridiken på en skriftlig handling som upprättats för att tjäna som bevis om omständigheter av rättslig betydelse."² Den samlade beskrivningen av ett arkiv är att det är någon form av byggnad i vilken det förvaras skriftliga handlingar som upprättats för att tjäna som bevis. Senare flyttar sig definitionen av vad som är ett arkiv från arkivet som en byggnad till att främst beröra dokumenten och handlingarna. Handlingar är flyttbara men de kan även om de flyttats tillhöra en gemenskap som gör att de hör ihop – även om de inte förvaras på samma plats. De kan till exempel höra samman om de har samma ursprung eller upphovsperson eller institution. Det här kan beskrivas som en organisk syn på arkiven och dess ackumulering. Arkiven skapas av en organisation, eller genom en persons, arbete.³ År efter år upprättar organisationer protokoll och skrivelser och material skickas till dem. Det är detta bestånd som kallas för arkiv. Den här typen av arkivdefinition är knappast ny eller unik. I Hilary Jenkinsons *A Manual of Archive Administration: Including the Problems of War Archives and Archive Making* från 1922 definieras arkiv på följande sätt:

A document which may be said to belong to the class of Archives is one which was drawn up or used in the course of an administrative or executive transaction

1 Lars Jörwall, Louise Lönnroth, Gunilla Nordström, Allan Drouget, Bengt Danielsson & Per Forsberg, *Det Globala Minnet – Nedslag i den globala arkivhistorien*, Stockholm: Riksarkivet. 2012, s. 410.

2 Francis X Jr Blouin, Harry Rosenberg, *Processing the Past – Contesting Authority in History and the Archives*, Oxford: Oxford University Press 2011, s. 4.

(whether public or private) of which itself formed a part; and subsequently preserved in their own custody for their own information by the person or persons responsible for that transaction and their legitimate successors.³

Arkiv är, enligt Jenkinson, dokument som skapats i ett administrativt sammanhang. De har sedan bevarats på grund av den information som de innehåller av ansvariga för detta administrativa sammanhang. Den del som berör skapandet av arkiv i ett visst administrativt sammanhang är viktig. I samband med ett arkivbesök finns det möjligheter att engagera eleverna i frågan om vad ett arkiv är. Exempelvis genom en övning av den här typen:

ÖVNING 1. Den första frågan som lärare borde ställa till de elever som just har fått tillgång till arkivmaterial är: "Vad är ett arkiv?". Frågan bör ställas brett – det spontana svaret kan mycket väl bli "gamla papper". Det är egentligen vid det första mötet med arkivhandlingar inte ett särskilt dåligt svar. Låt eleverna diskutera varför just dessa "gamla papper" är intressanta. Samla sedan ihop svaren så att det finns en möjlighet att diskutera dem när eleverna bekantat sig med arkivmaterialet.

PROVENIENSPRINCIPEN

Ordet proveniens kommer från latinets *provenio* med betydelsen "komma fram", "spira upp" eller "uppstå". Inom arkivvetenskapen tillämpas proveniensprincipen. Principen innebär i sin grundläggande form att handlingar från en organisation inte blandas med andra handlingar utan bildar ett avgränsat ett arkivbestånd.⁴ Sortering efter proveniens kan ställas mot en sortering efter pertinens. Pertinens, efter latinets *pertineo*, "höra till", syftar på en ämnesmässig sammanhållning, där en sortering utgår ifrån vilket ämne en handling anses tillhöra. I dagens arkivvetenskap är det proveniensprincipen som är rådande, något som avspeglas i arkivredovisningssystem och i lagstiftning kring arkivverksamhet. I den svenska arkivlagen (1990:782) speglas proveniensprincipen i 3§ där det huvudsakliga ansvaret för ett arkiv ligger på den myndighet

3 Hilary Jenkinson, *A Manual of Archive Administration – Including the problems of War Archives and Archive Making*, Oxford: Clarendon Press 1922, s. 11.

4 Jörwall et al. 2012, s. 416ff.

som bildar det.⁵ Myndigheten ska "hålla ihop" arkivet och ansvara för att sorteringen följer en viss ordning. "Hålla ihop arkivet" betyder i det här fallet att arkivbeståndet inte splittras utan att handlingarna förtecknas efter den ordning som föreskrivs av Riksarkivet.

I svensk statlig förvaltning började proveniensprincipen tillämpas under Riksarkivarie Emil Hildebrand (1848–1919). Detta skedde formellt 1903, genom hans text "Om den s. k. ursprungsprincipens tillämpning vid ordnande af offentliga arkiv". Skriften publicerades i serien *Meddelanden från svenska Riksarkivet*. Förändringen ska ha utförts utan större debacle – även om vissa historiker menade att ordningsarbetet i stället borde ha anpassats till forskarnas krav och presenteras utifrån forskningsbarheten, helt enkelt att arkivbeståndet skulle anpassas efter forskarnas behov.⁶ En anledning till att det gick så enkelt att införa proveniensprincipen var att den i de flesta fall krävde en betydligt lägre arbetsinsats än ordningsprincipen som utgår från andra kriterier.⁷ Utgångspunkten är att handlingarna inte omsorterats över tid, utan helt enkelt levererats till arkivinstitutionen i den ordning som verksamheten lämnat dem i.

I ett digitalt sammanhang måste vi tänka på proveniens på ett lite annorlunda sätt. Både informationen och databärarna är betydligt mer flyktiga än bläck på ett papper och några forskare menar att digital information egentligen är mer likt det talade ordet.⁸ En av de grundläggande skillnaderna mellan digital och analog nedtecknad information är att den digitala informationen inte är lika beroende av sin databärare.⁹ Med databärare menas det medium, exempelvis sten, papper eller USB-minne, på vilket data nedtecknats. Överföringen mellan databärare är betydligt mer effektiv och sömlös i ett digitalt sammanhang. Det

Ulrika Geijer, Eva Lenberg & Håkan Lötblad, *Arkivlagen – En kommentar*. Stockholm: Nordstedt 2013, s. 159.

6 Staffan Smedberg, "Sverige" i Lars Jörwall mfl (red.) *Det Globala Minnet – Nedslag i den globala arkivhistorien*. Stockholm: Riksarkivet 2012, s. 246

7 Claes Gränström, "Arkivteori", i Anna Christina Ulfspärre (red.) *Arkivvetenskap*, Lund: Studentlitteratur 1995, s. 16.

8 Arjen Mulder & Joke Brouwer, "Introduction" i Joke Brouwer (red.) *Information Is Alive: Art and Theory on Archiving and Retrieving Data*, Rotterdam: NAI Publishers 2003, s. 5.

9 Tom Sahlin, *Informationsförvaltning i offentlig och privat sektor*. Stockholm: Näringslivets arkivråd 2015, s. 14.

är inte säkert att en användare reflekterar över var en fil är placerad, om den finns på den egna datorn eller på ett serverutrymme. När det gäller analoga databärare är processen mer avancerad och huruvida det är en kopia eller ett original av en text tillskrivs ofta betydligt större betydelse.

Den australiensiska arkivarien Chris Hurley har påpekat att det finns stora svårigheter för arkivarier att identifiera proveniens, speciellt när det rör arkivbestånd som har ett något mer osäkert ursprung. Personarkiv lämnade efter personer som haft flera parallella funktioner är en typ av fall där detta kan ha stor betydelse. Hurley använder Arthur Wellesley (1769–1852) som exempel. Wellesley hade under sin livstid flera styrande positioner, vissa utifrån eget engagemang, andra på grund av släktförhållanden och även officiella uppdrag som ambassadör och militär befälhavare. På toppen av karriären var han premiärminister för Storbritannien. Dessa uppdrag skedde parallellt och kan även ha överlappat varandra på olika sätt. Att enbart utgå från en av dessa roller i fråga om proveniens kan, enligt Hurley, vara både problematisk och ibland direkt felaktigt.¹⁰ Lösningen är i stället att erkänna flera sorters proveniens även om arkivet utgår från en och samma person.

Hurley kallar detta sätt att organisera ett arkiv på för parallella provenienser. Meningen med en sådan organisation är att fokusera på historierna – inte på det enskilda dokumentet – vilket Hurley exemplifierar genom att ställa den retoriska frågan *If these are your records, where are your stories?* Detta utförs genom att minska förvirringen som en uppdelning efter enskilda skapare av dokument kan innebära och i stället breddas tanken om vem skaparen är. Detta utförs genom att proveniensen redovisas på ett mer avancerat sätt, med hänvisning till flera möjliga ingångar för att definiera skaparen.¹¹ Möjlighet finns här att skapa en mer realistisk bild av vem som skapat ett arkivbestånd, även om det kommer leda till en ökad arbetsbörda, och ökade kompetenskrav, för den arkivarie som skall utföra arbetet.

Även kring proveniens finns det en möjlighet att engagera eleverna. Här är två övningar som går att tillämpa vid ett besök på en arkivinstitution:

10 Chris Hurley, "Problems with Provenance" i *Archives and Manuscripts*, vol. 23, nr 2, 1995, s. 2ff.

11 Chris Hurley, "Parallel Provenance (If these are your records, where are your stories?)" i *Archives and Manuscripts*, 33, nr 1 & 2, 2005, s. 10.

ÖVNING 2: En fråga som kan ställas vid ett studiebesök i ett arkiv är vilken resa materialet gjort innan det hamnade i arkivet. Här kan läraren med fördel ta hjälp av en arkivarie för att förklara arkivets organisation och process för eleverna. Övningen kan utföras som en diskussionsövning i klassrummet efter besöket. Berätta för eleverna vad en arkivinstitution är och att det inte är där som källorna har skapats. Frågor som kan diskuteras i klassrummet är till exempel: Hur hamnade källorna i arkivet? Vilka urval har gjorts på vägen? Vad är det för frågor vi kan besvara utifrån det material vi har fått? Om vi har ett skolarkiv från 1800-talet framför oss kanske vi är intresserade av hur eleverna trivdes i skolan. Vilken typ av handlingar kan ge oss ledtrådar till svaret på en sådan fråga?

ÖVNING 3: En fråga att diskutera är vilken information som kommer bevaras från den digitala tid vi lever i nu. Vad finns det för risker med att förlita sig på digital information? Har eleverna själva vid något tillfälle förlorat digital information som inte varit möjlig att återskapa? För exempel på hur digitala arkiv från myndigheter bevaras idag finns ett par så kallade "born digital"-arkiv att undersöka på Riksarkivets hemsida. Det går även att föra in en diskussion om kulturarv här. Vad är det som är värt att bevara för framtiden av det digitala kulturarv som skapas idag? Hur ska man kunna göra det?

AUTENTICITET

Att avgöra huruvida en handling eller ett helt arkivbestånd är autentiskt är en viktig del av arkivverksamheten. Ett ovanligt men ändå intressant exempel rör arkiven efter den kanadensiske poeten Pat Lowther (1935–1975), beskrivet i Christine Wiesenthals artikel *Archives of Pat (and Roy) Lowther*. Pat Lowther var en välkänd poet i Kanada när hon försvann 1975 och senare hittades mördad. Hennes man, Roy Lowther, dömdes för mordet 1977, men innan dess hade han ansvar för hennes efterlämnade handlingar. Under denna period verkar han både ha lagt till och även förstört handlingar i arkivet. Lowther hade även använt delar av arkivbeståndet för att bevisa sin oskuld under rättegången. Något som kan stärka misstanken om att eventuella handlingar som kunde vara komprometterande för honom hade förstörts. Det arkivbestånd som återstod efter Pat Lowthers död är förändrat. Det fattas sidor i anteckningsblocken och vissa av dem är utbytta mot fotokopior. Andra dokument som borde finnas i arkivet fattas. Utifrån ett material av denna typ blir frågan huruvida en framtida fors-

kare egentligen kan använda det utan en mer avancerad och transparent källkritik.¹² Detta bör gälla vid forskning i alla arkiv, men blir än mer tydligt i detta fall. Ska det användas bör forskaren redovisa sin medvetenhet om att arkivet är påverkat – kanske påverkat på så sätt att vissa delar förstörts eller försvunnit. Är det verkligen enbart Pat Lowthers arkiv? Och om det inte är det, vilka utgångspunkter måste vi ha när vi diskuterar dess användning?

Ett liknande problem som i fallet med Pat Lowthers personarkiv har dykt upp i betydligt större skala i ett annat, mer välkänt, sammanhang. Det gäller *Bundesbeauftragter für die Stasi-Unterlagen* (BStU) den tyska myndighet som förvaltar arkivet efter den gamla östtyska säkerhetstjänsten Stasi. Myndigheten har hand om det äldre arkivmaterialet som skapats vid övervakning av DDR-medborgare, ett mycket känsligt material. År 2007 släpptes, via Wikileaks, en hemlig utredning *Gutachten über die Beschäftigung ehemaliger MfS-Angehöriger bei der BStU* (Ungefär "Översikt över anställning av före detta Stasi-medarbetare inom BStU"). I denna utredning framgick att ett antal av de personer som ansvarat för arkivet efter Stasi själva var före detta Stasi-medarbetare. Redan hösten 1990, strax efter östblockets sammanbrott, anställdes ett femtiotal före detta Stasi-medarbetare för att ta hand om Stasis efterlämnade arkiv. Fram till 2007, då den hemliga rapporten författades och sedan läckte ut, var drygt 10% av personalen inom BStU tidigare Stasi-medarbetare.¹³ Hur vet vi att arkivet inte har manipulerats? Det finns väldigt få bevis för att förändringar av arkivet ska ha utförts i någon större omfattning. Den undersökning som senare släppts via Wikileaks visade bara på två fall där det verkade som någon form av ändringar hade gjorts.¹⁴ Oavsett finns det alltid en möjlighet att påverka arkivet till exempel genom utgallring av akter. Insynen i arkivbestånden, som vissa demokratiska samhällen ger sina medborgare, fungerar som en spärr mot försök att dölja hur ett ärende hanteras i en myndighet. Det kan även fungera som en spärr mot att förstöra viktiga handlingar. Öppna diariet och medborgerlig insyn ger ju möjligheten att dokumentera en myndighets handlingsbestånd även för

12 Christina Wiesenthal, "The Archives of Pat (and Roy) Lowther", *Journal of Canadian Studies*, 40, Petersborough: Trent University. 2006.

13 Hans Klein, Klaus H. Schroeder, Steffen Alisch, *Gutachten über die Beschäftigung ehemaliger MfS-Angehöriger bei der BStU*, Berlin: Bundesregierung für Kultur und Medien 2007, s. 20

14 Klein et al, s. 94ff.

en utomstående. Något som bör kunna förhindra aktörer från att förstöra delar av ett bestånd. Det är lätt att fastna i en strikt bedömning av stämplat och underskrifter, men dessa är tämligen enkla att förfalska. Att något ser äkta ut säger inte nödvändigtvis något om autenticiteten i dokumentet. Theo Thomassen menar att ett dokument autenticitet i stället bör avgöras i relation till den organisation som upprättat det.¹⁵ Autenticitetsbestämning utifrån stämplat och underskrifter, bör även kombineras med en autenticitetsbedömning av innehållet.

Källkritik är det raster som en forskare använder för att bedöma en källa. Det finns många dokument som visat sig vara falska men som dyker upp om och om igen i olika sammanhang med föreställningen om att de är äkta. *Sions vises protokoll* är ett, av flera sådana, exempel som visar att även om ett dokument bevisligen är förfalskat, kan det fortsätta användas i syfte att sprida falsk information. *Sions vises protokoll* är en fabricerad text från en uppdiiktad judisk sammanslutning som, enligt innehållet i protokollet, försöker ta över världen. Det används i antisemitiska sammanhang för att "bevisa" att det existerar en judisk världskonspiration. Ett utmärkande drag för konspirationsteoretiker är att de inte gör skillnad på vilken typ av källor de tar del av: ett Youtube-klipp kan vara lika mycket värt som arkiverade myndighetsdokument. Även kring autenticitet, som är ett viktigt begrepp i vår samtid, finns det en möjlighet att engagera eleverna.¹⁶ Här är ett exempel på en övning eleverna kan göra:

ÖVNING 4. Hur vet vi om något är äkta? I samband med att man diskuterar arkiv i historieundervisningen är det mycket lämpligt att även diskutera källkritik. Låt eleverna förklara varför de tänker att det dokument de har framför sig är äkta. Vad betyder det att det är äkta? Vad är det som avgör om det är äkta? Bredda gärna diskussionen och låt eleverna diskutera hur de hanterar frågor kring äkta/falskt i sitt dagliga liv i de digitala miljöer de rör sig i. Hur begreppet källkritik används inom olika discipliner (som till exempel historievetenskap och journalistik) varierar något, men tanken här är att eleverna ska fundera över hur de själva resonerar. Detta kan användas för att eleverna ska få en grundläggande förståelse för vad begreppet källkritik innebär.

¹⁵ Theo Thomassen, *A first introduction to Archival Science*, Archival Science 1, 2001, s. 379.

¹⁶ Önnersfors 2024, s. 163.

ARKIVEN OCH OFFENTLIGHETEN

I Sverige har offentlighetsprincipen haft stor påverkan på uppfattningar om och förståelsen av arkiven och, enligt en del, även på arkivens innehåll. Här finns ett problem. Vi tänker oss att insyn i arkiven är bra – men kan de ha en negativ effekt på själva arkivbestånden? Ja, det finns en sådan risk. Den risken bygger på att öppenheten kan leda till en sämre dokumentation av hur känsliga beslut fattats. De delar som är känsliga dokumenteras helt enkelt inte eftersom det finns en risk att det känsliga innehållet kan läcka ut. Så här skriver Inga-Britt Ahlenius: "Vad vi hittills vet och ser, så pekar det mesta på att den svenska offentlighetsprincipen snarare leder till mindre möjligheter till insyn. Det som skrivs är offentligt, men det intressanta sätts inte på pränt och finns alltså inte tillgängligt för insyn."¹⁷

Institutioner som bör kunna granskas via offentlighetsprincipen kan undvika denna princip genom att välja bort att dokumentera vissa händelser eller diskussioner. Att inte dokumentera själva besluten är svårare – här finns små möjligheter eftersom de praktiska effekterna har påverkan även utanför institutionen och för att det ofta finns juridiska krav på att beslut ska dokumenteras. Den möjlighet som finns är att dölja hur ett beslut egentligen fattats, hur det motiverats och vilka som varit med i beredningen. Är detta ett problem med öppenhet som vi har en möjlighet att lösa? Enligt Ahlenius verkar det vara svårt att finna en konkret lösning. Men en diskussion om öppenhetens konsekvenser för arkiven är i alla fall en början.¹⁸ För arkivvetenskapen och för arkivarier är självfallet bristande dokumentation ett problem. Risker att de handlingar som samlas i arkiven inte återspeglar hur beslutsprocesser gått till. Detta kan leda till att arkiven ifrågasätts som en källa för autentiska beslut.

Men finnas det något sätt att komplettera arkiven som källa? Intervjuer är ett sätt att skapa en ytterligare källa där insyn i hur informella beslut fattas kan dokumenteras.¹⁹ Det kan fortfarande finnas svårigheter att få konkreta ställningstagandena och resonemangen bekräftade, men möjligheten finns i alla fall

¹⁷ Inga-Britt Ahlenius, "Myten om vår öppenhet", i *Handlingsoffentlighet utan handlingar – Rapport från ett seminarium i Stockholm den 7 mars 2003*. Riksarkivet. Stockholm: Riksarkivet. 2003, s. 17.

¹⁸ Ahlenius 2003, s. 20.

¹⁹ Ylva Waldemarsson, *Politiska makthavare som historisk källa*, i *Arkiv, samhälle och forskning*, 2007/2, s. 6.

att få inblick i hur de mindre officiella delarna av beslutsfattandet sker. Material från intervjuerna kan sedan användas som ett komplement för forskare som till exempel använder en myndigheters arkivbildning. Viktigt att påpeka är att detta enbart löser problem för forskare och allmänhet i efterhand. Det ger ingen direkt insyn i den pågående demokratiska processen för den som vill undersöka händelser i sin samtid.

Forskaren möter arkivet via ett mycket begränsat gränssnitt, om vi jämför med arkivarien. Ofta rör sig forskaren fram till en disk på en arkivinstitution för att beställa fram material via ett blankettsystem eller ett datoriserat formulär. Utgångspunkten är de arkivförteckningarna som finns tillgängliga. Därefter levereras materialet till forskaren. Hur depån och det faktiska arkivet egentligen ser ut är för de flesta höljt i dunkel. Här finns självfallet utrymme för både ifrågasättanden och spekulationer. Är det verkligen allt material som finns? Är allt material med i förteckningen? Forskaren är utlämnad i mötet med källorna. Brisande rutiner, undermåligt ordnande arkiv och resursbrist kan orsaka problem för forskaren. Det kan också vara svårt för forskaren som står framför en informationsdisk i ett arkiv att avgöra vad det är som egentligen påverkar situationen. Arkivarierna kan här tillskrivas ett visst övertag eftersom de har mer kunskap om hur processen går till. En problematik som kan illustreras med den svenska Säkerhetspolisens kontroll av eventuella Stasi-medarbetare. Det hela började med att forskaren Birgitta Almgrens bok *Inte bara spioner... Stasi-infiltrationen i Sverige under andra världskriget* som bygger på ett källmaterial från Säkerhetspolisen, främst personakter över misstänkta och bekräftade Stasi-medarbetare.²⁰ Almgren fick tillgång till materialet genom ett förbehåll som gjorde att hon har tystnadsplikt rörande innehållet i dokumenten, i de fall inte Säkerhetspolisen godkänt publicering. Trots granskningen före publiceringen lyckades vissa personer i boken identifieras, vilket ledde till att Almgren åtalades för brott mot tystnadsplikten, något som hon senare friades ifrån.²¹ En av dem som avslöjats som spion, Marianne Ersson, menade sig, tydligen på goda grunder, vara felaktigt anklagad och gick så pass långt att hon själv skrev en bok om sina kontakter med DDR för att bevisa att Almgrens påståenden var felaktiga. Hela debatten

20 Birgitta Almgren, *Inte bara spioner... Stasi-infiltrationen i Sverige under kalla kriget*. Stockholm: Carlssons. 2011.

21 Erik Strömberg, "Spionbok misstänks för brott", Dagens Media. 2011.

blev än mer svärbemästrad eftersom Almgren var bunden av tystnadsplikten, och Ersson inte kunde få ut samma material från SÄPO på grund av sekretessbestämmelserna.²² Den slutliga möjligheten till klarhet i frågan förhindrades genom att Almgren 2014, i enlighet med det förbehåll som gett henne tillgång till handlingarna, var tvungen att skriva på ett sekretessavtal.²³ En fråga som är viktig att ställa när en affär av denna typ observeras i backspegeln är vad arkivariens uppgift i detta sammanhang kunde ha varit. Fanns det utrymme för arkivarien att både för forskarna, myndighet och den allmänhet som observerade skeendet i media, förklara vilket regelverk och vilken typ av arkivmaterial som gett upphov till situationen? Flera delar av skeendet kan uppfattas som både förvirrat och maktfullkomligt. Här finns en öppning för en arkivteoretisk diskussion, för att identifiera de faktorer som gett upphov till situationen, samt möjligtvis även ett nytt arkivpedagogiskt område att utforska.

Det finns alltså en rad problem i den här historien relaterade både till svårigheter med källhänvisning och brister i integritet. De flesta av dessa verkar utgå från sekretesslagstiftning, som via vissa teknikaliteter gör att människor hamnar i kläm. Forskaren begränsas dessutom av en tystnadsplikt som förhindrar möjligheten till diskussion, när väl antydningarna var ute fanns det ingen möjlighet att diskutera dessa med dem som kände sig anklagade. Dessa personer kunde dessutom, på grund av sekretessbestämmelserna, inte få ta del av samma material som forskaren. Vad vi kan se här är ett integritetsproblem som dykt upp genom att uppgifter hanterats i flera led och där resultatet enligt de inblandade inte kunde förutspås. Vi kan med rätta fråga oss om makten finns hos någon specifik person eller aktör i det här fallet men det verkar snarare finnas i delar av en lagstiftning vars potentiella effekt inte varit tillräckligt utredd.

När det gäller allmänna handlingar, offentlighet och sekretess, finns det goda möjligheter att låta eleverna möta detta i praktiken. Här följer ett förslag på hur detta kan göras.

ÖVNING 5: Ge eleverna i uppgift att begära ut allmänna handlingar hos närmaste myndighet. Det går att göra på flera sätt – antingen på plats i klassrummet

22 Marianne Ersson, *Jag var inte Stasi-spion – Min egen berättelse*, Västerås: Faun Förlag. 2013, s. 101.

23 Sveriges Radio, "Svensk forskning om Stasi brändes", sändes 2014-12-30.

(genom att mejla myndigheten) eller genom att besöka den lokala kommunala förvaltningen och begära att få se diariet. Med fördel kan uppgiften göras som ett grupparbete. Be eleverna formulera och utforska en lämplig frågeställning. Övningen ger insyn i hur arbetet på myndigheter går till och vilken information som finns där. Uppgiften går att använda i flera ämnen – allt från samhällsvetenskap (exempelvis genom att begära ut protokoll från en kommunal förvaltning) till biologi (genom att begära ut miljötillstånd från kommun eller länsstyrelse). En viss förberedelse krävs genom att läraren förklarar offentlighetsprincipen och sekretesslagstiftning för eleverna.

EN UTBLICK

Arkivvetenskap är i grunden tvärvetenskaplig och det kommer alltid finnas möjligheter för teoretisk utveckling speciellt via påverkan från arkivvetenskapen närstående discipliner som historievetenskap, juridik och systemvetenskap. De aspekter som har diskuterats i denna artikel hör till huvudfrågorna inom arkivteori, men det betyder inte att de på något sätt är heltäckande.

Idag skapas betydligt mer digital information än det finns möjligheter att bevara. Ska det språng som sker idag med digital information mötas med samma typ av värderingsresonemang som ansamlingarna av analoga dokument möttes med under 1900-talet – eller kommer vi behöva en helt ny teoretisk diskussion för att kunna möta dagens problem? Det är en av de frågor som borde diskuteras mer – inte bara bland arkivvetare utan bland alla som använder sig av arkiv som grund för vetenskaplig forskning och andra utredningar.

Arkivteori är en relativt avancerad teoribildning med många olika bottenar. Det finns inte plats att lära ut allt som den här artikeln berör inom en gymnasieutbildning. Men, med möjlighet för eleverna att diskutera vissa av frågorna, speciellt de som relaterar till källkritik och till det informationssamhälle som vi lever i, kan vi komma en bit på väg i förståelsen. Förhoppningsvis kan de insikter som eleverna får via dessa diskussioner vara till hjälp både i deras framtida studier och som samhällsmedborgare.

REFERENSER

- Ahlenius, Inga-Britt, "Myten om vår öppenhet", i *Handlingsoffentlighet utan handlingar – Rapport från ett seminarium i Stockholm den 7 mars 2003*, Riksarkivet. Stockholm: Riksarkivet 2003.
- Almgren, Birgitta, *Inte bara spioner... Stasi-infiltrationen i Sverige under kalla kriget*, Stockholm: Carlssons 2011.
- Blouin, Francis X Jr, Rosenberg, Harry, *Processing the Past – Contesting Authority in History and the Archives*, Oxford: Oxford University Press 2011.
- Duchemin, Michel, *Theoretical principles and practical problems of Respect des fonds in Archival Science*, *Archivaria*, nr 16, 1983.
- Ersson, Marianne, *Jag var inte Stasi-spion – Min egen berättelse*, Västerås: Faun Förlag 2013.
- Geijer, Ulrika, Lenberg, Eva & Lövsblad, Håkan, *Arkivlagen – En kommentar*. Stockholm: Nordstedt 2013.
- Gränström, Claes, "Arkivteori", i *Arkivvetenskap*, Anna Christina Ulfspärre (red). Lund: Studentlitteratur 1995.
- Hurley, Chris, "Problems with Provenance" i *Archives and Manuscripts*, vol. 23, nr 2, 1995, s. 2ff.
- Hurley, Chris, "Parallel Provenance (If these are your records, where are your stories?)" i *Archives and Manuscripts*, 33, nr 1 & 2, 2005.
- Jenkinson, Hilary, *A Manual of Archive Administration – Including the problems of War Archives and Archive Making*. Oxford: Clarendon Press 1922.
- Jörwall, Lars, Lönnroth, Louise, Nordström, Gunilla, Drouget, Allan, Danielsson, Bengt, Forsberg, Per, *Det Globala Minnet – Nedslag i den globala arkivhistorien*, Stockholm: Riksarkivet 2012.
- Klein, Hans H, Schroeder, Klaus, Alisch, Steffen, *Gutachten über de Beschäftigung ehemaliger MfS-Angehöriger bei der BstU*, Berlin: Bundesregierung für Kultur und Medien 2007.
- Mulder, Arjen, Brouwer, Joke, "Introduction" i *Information Is Alive: Art and Theory on Archiving and Retrieving Data*. Rotterdam: NAI Publishers 2003.
- Sahlin, Tom, *Informationsförvaltning i offentlig och privat sektor*, Stockholm: Näringslivets arkivråd 2016.
- Smedberg, Staffan, "Sverige" i *Det Globala Minnet – Nedslag i den globala arkivhistorien*. Stockholm: Riksarkivet. 2012.
- Strömberg, Erik, *Spionbok misstänks för brott*, Dagens Media. 2011. Hämtad 2024-11-27. <http://www.dagensmedia.se/medier/dagspress/spionbok-misstanks-for-brott-6158451>.
- Sveriges Radio, *Svensk forskning om Stasi brändes*, Sändes 2014-12-30, Hämtad 2024-11-27. <http://sverigesradio.se/sida/artikel.aspx?programid=112&artikel=6057707>.
- Thomassen, Theo, *A First Introduction to Archival Science*, i *Archival Science* 1, 2001.
- Thurén, Torsten, *Källkritik*, Stockholm: Liber 2013.
- Waldemarsson, Ylva, *Politiska makthavare som historisk källa*, i *Arkiv, samhälle och forskning*, 2007/2.
- Wiesenthal, Christina, *The Archives of Pat (and Roy) Lowther*, i *Journal of Canadian Studies*, 40, Petersborough: Trent University 2006.

Önnerfors, Andreas *Konspirationsteorier – Meningsskapande berättelser i historia och nutid*,
Lund: Nordic Academic Press 2024.

* Definitioner av autenticitet, diskurs, pertinens, proveniens, teori och urkund är hämtade
från *Nationalencyklopedins* nätupplaga. (Tillgänglig 2025-03-16)

RECENSIONER